

SOʻZ BIRIKMALARI VA LUGʻATDAN FOYDALANISH KOʻNIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Yaqubova Gulasal

*Andijon viloyati Izboskan tumani**12-umumiy oʻrta taʼlim maktabi boshlangʻich sinf oʻqituvchisi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ona tili va oʻqish darslarida bajariladigan lugʻat ishining eng muhim yoʻnalishlaridan biri ekanligi haqida, Bugungi kunda talim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri bu oʻquvchilarning har tomonlama kreativligini oshirish haqida soʻz boradi.*

Kalit soʻzlar: *ona tili, lugʻat, soʻz, soʻz birikmasi, leksikologiya, faoliyat, oʻqitish, shakllantirish, ifodalash.*

Soʻz tilning maʼno bildiradigan asosiy birligidir. Soʻz va soʻz birikmasi aniq narsalarni, mavhum tushunchalarni, hissiyotni ifodalaydi. Tilda mavjud boʻlgan barcha soʻz va iboralarning yigʻindisi lugʻat tarkibi yoki leksika deyiladi. Leksikologiya oʻzbek tilining lugʻat tarkibini oʻrganadigan boʻlimdir. Leksikologiya lugʻat tarkibidagi soʻzlarning nutqda maʼno ifodalash xususiyati, qoʻllanish faolligi, boyib borishi, baʼzi soʻzlarning eskirib, isteʼmoldan chiqib ketishi, maʼno koʻchish hodisasi kabilarni oʻrganadi. Shu sababli leksikologiya lugʻat ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi hisoblanadi. Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan oʻzaro bogʻlangan, mazmunga mos soʻz va soʻz birikmalarining maʼlum izchillikda joylashtirilishidan tuziladi. Kishining lugʻati qanchalik boy va rivojlangan boʻlsa, uning nutqi ham shunchalik boy boʻladi; oʻz fikrini aniq va ifodali bayon etishiga keng imkoniyat yaratiladi. Shuning uchun lugʻatning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi metodikada nutqni muvaffaqiyatli oʻstirishning muhim sharti hisoblanadi.

Lugʻat ishi bosqichlarini quyidagicha ifodalash mumkin: 1) soʻz maʼnosini tushuntirish, 2) soʻzni faollashtirish, 3) soʻzni nutqda qoʻllash.

Oʻquvchilar lugʻatini faollashtirish – ona tili va oʻqish darslarida bajariladigan lugʻat ishining eng muhim yoʻnalishlaridan biridir. Shuning uchun oʻqituvchining vazifasi – oʻquvchi lugʻatidagi nafaol soʻzlarni faol lugʻat zaxirasiga oʻtkazish uchun oʻquvchiga nafaol soʻzlarning birikuvchanligi va qoʻllanish sohasini oʻzlashtirishga yordam berishdan iborat. Oʻquvchi biror soʻzni oʻz qayta hikoya-lashi, hikoyasi, suhbat, xati, bayoni, inshosida atigi bir marta qoʻllasa ham, bu soʻz faollashgan hisoblanadi. Soʻzni oʻzlashtirish uning maʼnosi, birikuvchaligi va qoʻllanish doirasini bilishdan iborat.

Bugungi kunda talim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri bu oʻquvchilarning har tomonlama kreativligini oshirishdir. Shu oʻrinda boshlangʻich sinf oʻquvchilarining kreativligini oshirishda asosiy ustuvor usullardan ongli oʻqitish, nutq

madaniyatini o'stirish, yozma va og'zaki nutq mashqlarini uyg'un holatda olib borishdir. Oz navbatida lug'atlar bilan ishlash ham kreativlikni oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Chunki lug'atlar bilan ishlash oquvchilarda kuzatuvchanlik qobiliyatini yuzaga chiqaradi, ularning nutq madaniyatini yuksaltiradi, fikrlash va dunyoqarashini kengaytiradi, so'z boyligini orttiradi, oquvchilarda savodli yozuv malakasini takomillashtiradi. Tildagi jamiki so'zlar, ularning tarixi, izohi, imlosi kabi muhim masalalar bilan lug'atshunoslik o'rganadi. Lug'atlar qadimdan yaratilib kelingan. Masalan, Mahmud Qoshg'ariy tomonidan XI asrda yaratilgan "Devoni lug'atit-turk" , XVI asrda Usmonli turk tilida yaratilgan "Abushqa" lug'atlari tarixda bizga ma'lum.

Lug'at- imlo savodxinligini oshirish, so'z boyligini kengaytirishning muhim manbaidir. Maktabda o'quvchilarning nutqiy kreativligini oshirishning muhim vazifalaridan biri lug'at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo'nalishlarini ajratish va asoslash, o'quvchilarning lug'atini boyitish jarayonini boshqarish hisoblanadi. Lug'atlardan foydalanish va ular ustidan ishlash malakasini shakllantirish avvalo ularda ehtiyojni tarbiyalashdan boshlanadi. Chunki, ehtiyoj sezilmasa, o'quvchi lug'atlarga murojaat qilmaydi. Ma'lum bir so'zning imlosi, manosi, manodoshi, qarama-qarshi manosi, uyadoshini bilish zaruriyati ehtiyojni vujudga keltiradi.

Boshlang'ich sinflarda darslarni tashkil etishda umumiy o'rta ta'lim maktab-larida bir necha usullardan foydalaniladi. Ammo, ularning tuzilishi asosan darsdan ko'zlangan maqsadga bog'liq. Pedagogik nuqtai nazaridan boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan hamkorlikda ishlash mazmunining takroriy umumlashtiruvchi dars tuzilishida, birinchidan, darsning tashkiliy qismi, ikkinchidan, darsning maqsad va vazifalarini belgilab olish, uchinchidan, o'quv materiallarini umumlashtirish va tizimlashtirish, to'rtinchidan esa dars yakuni va uyga vazifalarga ahamiyat berish zarur.

Boshlang'ich sinf darslarini tashkil etishning murakkab jihati shundaki, unda o'quv materiallar aniq belgilab olinishi, asosiy g'oya, tushuncha, qoida, unga mos mashq topshiriqlarini ajratib olish lozim. Misol tariqasida aytadigan bo'lsak, darsda nutqning ega, kesim, ikkinchi darajali bo'laklari qaytariladi. Vaqtning chegaralanganligi sababli, ularning har biriga alohida to'xtalib bo'lmaydi. Shuning uchun ham tanlangan mashq va topshiriqlarda nutqning tarkibiy qismlari o'zaro aloqador shaklda bo'lishi kerak.

Qaytarish jarayonida darsning tarbiyaviy jihatiga e'tibor kuchaytiriladi. Bunda o'quv materiallari ko'proq qiziqarli hodisa, voqea va dalillar bilan bog'liq bo'ladi. Boshlang'ich sinflarda pedagogik hamkorlikning mazmunini tizimlashtirish va umumlashtirish darsining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, o'qituvchining o'zi tushunib, o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqaradi. Asosan har bir o'quv predmetining materiallari boblarga, qismlarga, bo'laklarga va alohida mavzularga bo'lib o'rganiladi. Umumlashtiruvchi darslarni esa tarkibiy qismlarga bo'lib, o'rganilgan materiallarni umumlashtirishga, ular o'rtasidagi aloqadorlik va yaxlitlikni anglab

yetishga yordam beradi. Bundan ko‘rinib turibdiki o‘quvchilarda idrok, tasavvur, mantiqiy, dunyoqarashi kengayadi, murakkab topshiriqlarni bajara olish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Lug‘atlardan tez va to‘g‘ri foydalanish uchun o‘quvchi zarur malakalarga ega bo‘lishi lozim. Bu malakalardan eng muhimi alfavit tartibini yaxshi bilishdir. Alfavitni yoddan bilmagan o‘quvchi lug‘atdan zarur so‘zni tez topa olmaydi. Shuning uchun boshlang‘ich sinflardayoq o‘quvchilarning alfavit tartibini yaxshi bilishlariga erishish va izchil kursni o‘rganish jarayonida bu borada muntazam ish olib borishga to‘g‘ri keladi.

Lug‘at bilan ishlash uchun zarur malakalardan yana biri ulardan maqsadga muvofiq ravishda foydalanishdir. Masalan, sininimik qatorlar hosil qilish zarur bo‘lsa, imlo lug‘atiga murojaat etilmaydi. Topshiriqni bajarish uchun qaysi lug‘atga murojaat etish kerakligini bilgan bola, shubhasiz, undan samarali foydalana oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. G‘ulomov M. “Xusnixatga o‘rgatishning bahzi masalalari”, “O‘qituvchi” nashriyoti, Toshkent 1969 y.
2. G‘ulomov M. “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini soddalashtirilgan harflar bilan xusnixatga o‘rgatish”, “O‘qituvchi” nashriyoti, Toshkent 1970 y.
3. G‘ulomov M. Xusnixat metodikasi. Pedagogika bilim yurtlari o‘quvchilari uchun qo‘llanma. “O‘qituvchi” nashriyoti, Toshkent 1976 y.
4. G‘ulomov M. Xusnixat “2 sinf uchun”. “O‘qituvchi” nashriyoti, Toshkent 1974 y.